Studia Slavica Hung. 46 (2001) 129–142

Od bilingvismu k diglosii

ANTONÍN VAŠEK
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Piliscsaba, Egyetem u. 1, H-2087
E-mail: vasek@jumbo.ped.muni.cz

Profesoru Dragoljubu Petrovićovi k pětašedesátinám

Abstract: *Bilingualism*, its historical development, great diversity of its scholarly directions, all presented in its functional overloading leading, a.o., to the detachment of the new notion – *diglossia* (J. Vergote). The correlation between bilingualism and diglossia and the question of their present mutual independence in the specialized literature (esp. – as for the tautolingual communicative situation – in Ch. A. Ferguson). The present author's vision of both the said notions, their identification and interrelation within the whole extent of the linguistic communication. The decisive dividing line between bilingualism and diglossia is then following the boundary-line between heterolingual (i.e., bilingual) and tautolingual (i.e., monolingual) communication. In such a way, *the notion of* ***bilingualism*** *can be defined as the capability of a speaker/of the collective of speakers to communicate alternately with each other in two or more different independent languages that are cummunicatively isofunctional and can be mutually substituted.* So, the communicated reality as a whole can be alternately expressed by two or more language structures. *The notion of* ***diglossia*** *then is to be understood as the capability of a speaker/of the collective of speakers to communicate alternately with each other in two or more language structures that are communicatively heterofunctional and mutually complementary, such ones synchronically constituting together solely one communicative whole (unit).* Here the communicated reality is expressed by only one communicative whole (even if materially composed of two or more components), then only once. *These components can be through their origin mutually heterolingual ones, too, in synchronical communication, however, being mutually complementary, here constituting also solely one communicative whole (and thus expressing the communicated reality only once). In such a way, the hybrid* ***diglossia*** *comes into being.*

The present author's analysis here proves *that both the studied notions of bilingualism and diglossia are autonomous, and* even if historically correlated*, from the synchronical point of view are they mutually independent and for the linguistics both needed.*

Keywords: From unity to diversity (Historical identification, synchronical mutual independence)

1. Řešení podstaty **bilingvismu**, jeho vývoje, obsahové stratifikace i jeho souvztažnosti se soumeznými jevy jinými jistě náleží k aktuálním otázkám jazykovědy. S bilingvismem, a zejména jeho společenskými důsledky se setkáváme v posledních desítiletích stále častěji. Je to jev, který dnes jistě nikdo z lingvistů nepovažuje za něco mimořádného, kvalitativně příznakového, nýbrž za jev normální, pravdivě odrážející současný překotný vývoj lidské společnosti, tedy jev kvalitativně „non-marqué". Byla-li mezinárodní konference o bilingvismu v Luxemburgu (International Conference on Bilingualism and Education in Luxemburg,1928) jakýmsi organizovaným vykročením badatelů k útoku na vě-

0039-3363/01/$ 5.00 © 2001 Akadémiai Kiadó, Budapest

decké zvládnutí tohoto pojmu, představovala konference v kanadském Monctonu (1967) již svým základním, zúženým profilem badatelsky kvalitativně vyšší stupeň poznání zkoumaného pojmu, avšak objevila i jeho studijní mnohoaspektovost, odrážející vědní specializaci daného badatele (antropologa, lingvisty, pedagoga, psychologa, sociologa…), který bilingvismus zkoumá a volí si osobitý přístup svůj/své vědní disciplíny k jeho postižení, a tedy vyzvedá tu či onu jeho stránku. Podle toho zní pak ovšem i badatelova výsledná definice bilingvismu i jeho stratifikace.

Přitom, jak připomněla Oksaarová (1972: 479), i když ve své základní tezi – podle autorky – upřílišněně a nesprávně, přece jen slibně předznamenal studium bilingvismu na širší bázi již na sklonku minulého století Schuchardt (1884: 5): „Mit mehr Recht als Max Müller gesagt hat: ‚es gibt keine Mischsprache', werden wir sagen können: ‚es gibt keine ungemischte Sprache'", což na rozdíl od tehdejšího převládajícího názoru svědčilo o nových badatelských vhledech do zkoumané problematiky.

Bilingvismus lze tak členit – srov. např. Arsenian 1937, Beziers – van Overbeke 1968, Oksaar 1972, podle řady kritérií – (a) podle stupně znalosti obou jazyků (b. pravý × b. nepravý/faux; b. aktivní × b. pasivní; b. dovršený, úplný, perfektní × b. nedovršený, neúplný, neperfektní); (b) podle rozdílu mezi jazyky/idiomy v bilingvní situaci (j. spisovný n. kulturní × jeho dialekt; j. spisovný n. kulturní X dialekt jiného jazyka; jazyk spisovný n. kulturní X jiný jazyk spisovný n. kulturní;); (c) podle věku, v němž byla znalost druhého jazyka získána (b. dětí – Ronjat 1913 – × b. dospělých); (d) podle způsobu nabytí znalosti druhého jazyka (b. přirozený/organický × b. umělý/neorganický); (e) podle vztahu mluvčího k druhému jazyku (idiom vlastní – i. cizí); (f) podle šíře jeho výskytu (b. individuální × b. kolektivní; jiní badatelé měli i členění odlišné, např. b. individuální × b. sociální, b. geografický, b. stylistický, Grootaers1948; b. domový × b. pouliční × b. školní, Luxemburg, 1928. Atd.).

S postupujícím poznáním se stává pojem bilingvismu stále mnohostrannějším a funkčně přetíženějším. To vyústilo i v jisté osamostatnění nového pojmu, označovaného mj. jako bilingvismus stylistický, kdy mluvčí užíval k jazykové komunikaci dvou navzájem heterofunkčních podob téhož jazyka. (Sr. Oksaar, 1972, 483.) Grootaers (1948, 295), odkazuje tu na novou řečtinu jako na příklad stylistického bilingvismu, užívá zde termínu *diglosie*. Obdobně jako vlastní bilingvismus, ani z něho vyčleněný pojem b. stylistického či diglosie není však dosud obsahově zcela jednoznačný a vyhraněný a má i jistou svou pojmovou stratifikaci, v níž se zračí jeho vznik a historické formování…

2. Označení **diglosie** přinesl prvně ve své studii o jednom typu koloniálního bilingvismu ve starověku a o propagaci koiné v antickém světě řecko-římském Vergote:

Aldus ontstaat er een speciale soort tweetaligheid, die men *diglossie* noemt: de menschen spreken een gewesttaal, doch schrijven de gemeenlandsche taal. Deze tijd van diglossie duurt

gewoonlijk zeer lang, want als spreektaal verspreidt de gemeenlandsche taal zich veel langzamer dan als schrijftaal… (1933–34: 87–88).

Šlo mu přitom o označení zvláštního typu dvojjazyčnosti, ve které lidé mluví teritoriálním dialektem, ale píší jazykem obecným (= řeckou koiné). Jde tak tedy u mluvčího o využití dvou strukturních podob téhož jazyka *au niveau de la société*, z nichž každá má svou oblast fungování.

Za adekvátní popis jazykové situace novořecké vděčíme Athanassiadovi (1940). Ten, pojednávaje o bilingvismu v nové řečtině, zasvěceně zpravuje čtenáře o soudobé existenci dvou řeckých jazyků, obecně rozšířeného jazyka lidového, dhimotiki, a jazyka „čistého", katharevusy, vyučovaného na tamních školách jako druhý řecký jazyk. Literaturou (Beziers – van Overbeke, 1968, 58) dokládané tvrzení, že Athanassiades v práci užívá termínu *diglosie*, ale považuje jej za typ bilingvismu, nemohu bohužel potvrdit ani pro uváděnou stranu 41, ani pro celou knihu.[1]

Autor sice mluví o bilingvech a monoglotech (39) a také o polyglotismu (123), termínu diglosie však nikde v dané práci neužívá. Ve skutečnosti říká, že řecké dítě zůstává až do svých 11 let dokonale unilingvní, tj. učí se jen dhimotiki nebo některé z jejích místních verzí. Teprve od tohoto věku se začíná učit ve škole řečtině „puriste", která je jazykem vzdělanců a učenců, existujíc v podobě převážně psané. Je to jazyk slavnostních událostí, bohoslužeb, právníků atp., ale prostý člověk ho nezná a ani nepotřebuje znát. (Athanassiades přirovnává nevděčnost studia žáků tomuto archaickému jazyku k vyučovací hodině střední francouzštiny nebo střední holandštiny u žáků belgických.) Na závěr své výzkumné ankety, jejíž výsledek kniha představuje, mohl jen konstatovat, že děti pouhý rok po opuštění školy neznají z katharevusy ani slova, a dodává, že studium tohoto mrtvého jazyka značně snižuje výsledky školní výuky. Připomeňme ještě, že dhimotiki je od roku 1975 státem uznávána jako jazykový útvar komunikativně omnifunkční, plnící v Řecku od té doby i funkci jazyka spisovného.

Obecnějším otázkám diglosie se věnoval Ferguson (1959). Ten označuje termínem *diglosie* funkční diferenciaci dvou nebo více koexistujících strukturních útvarů téhož jazyka na ose high – low (H – L). Říká přitom, že se vědomě nepokouší zkoumat též analogickou situaci heterolingvní, ve které se užívá vedle sebe v celé jazykové pospolitosti dvou odlišných – příbuzných nebo nepříbuzných – jazyků, každého s jasně vymezenou úlohou (325).[2]

Pro něho diglosie představuje symbiózu mluvy „vysoké", prestižní, spisovné, superposed variety (ne jazyka mateřského, prvního, nýbrž až podoby sekun-

[1] Opravuji zde proto také mylné tvrzení své dále citované studie z r. 1976, s. 24–25, vycházející v tomto bodě z údajů citované práce autorů Beziers – van Overbeke, neboť kniha Athanassiadova mi byla v době psaní oné mé studie nedostupná.

[2] "… no attempt is made in this paper to examine the analogous situation where two distinct (related or unrelated) languages are used side by side throughout a speech community, each with a clearly defined role" (325).

dární, mluvčími naučené), tzv. high variety, H, a regionálních podob jazyka jako mluvy „nízké", tzv. low varieties, L. Uváděný termín *diglossia* tvoří autor, jak říká, podle francouzského výrazu *diglossie*, kterého se užívá v této situaci, protože, jak se zdá, neexistuje žádné anglické slovo pro tento jev; ostatní evropské jazyky užívají svého výrazu pro „bilingvismus" také v tomto speciálním významu slova. (Autor zjevně neznal citovanou práci Verdotovu.)

Autor vychází ze čtveré diglosní situace, a to v Egyptě (klasická arabština × arabština egyptská), Švýcarsku (spisovná němčina × němčina švýcarská), Haiti (spisovná francouzština × haitská kreolština) a novodobém Řecku (katharevusa × dhimotiki). Na základě jazykové analýzy v řadě různých situací vyvozuje, že specializace funkcí pro H a L a stanovení komunikativně správné variety v dané situaci je jedním z nejdůležitějších rysů diglosie. Ukazuje dále, že H je ve všech vybraných jazycích mluvčími považováno jako společensky prestižnější a komunikativně idiomu L nadřazené, jako idiom z dané dvojice hezčí, logičtější, schopnější vyjadřovat významné myšlenky (např. nezastupitelná role katharevusy jako jazyka Písma sv.), ba dokonce jako jediný reálně existující představitel oné alternativy (např. vzdělaní Arabové prý často tvrdí, že nikdy neužívají L, třebaže této podoby v běžné konverzaci nevědomky soustavně užívají). Uvádí, že v každé z komunit mluvících zkoumanými jazyky je značné množství literatury psané v H (a ta je komunitou vysoce hodnocena): její podstatná část mohla vzniknout buď velmi dávno v minulé historii komunity, nebo nepřetržitě vznikat v jiné řečové komunitě, ve které H představuje místní spisovný jazyk (vlastně dnešní stadium bázového jazyka, od jehož nositelů se v minulosti část etnika odloučila a dala tak základ vzniku jazyka izolovaného, AVk). Jsou-li kořeny literatury velmi dávné (jako v arabštině nebo řečtině), dnešní pisatelé – i čtenáři – mají tendenci považovat za projev dobrého literárního vkusu užívat dávné jazykové prvky – slova, fráze nebo konstrukce –, takové, kterým dnešní průměrně vzdělaný čtenář bez příslušného studia patrně nebude rozumět. Pokud jde o jazykovou akvizici dětí, dospělí daných čtyř jazyků mluví k dětem soustavně v L a děti mezi sebou rovněž v L. Důsledkem toho se děti učí L způsobem, který možno považovat za „normální" cestu učení se mateřskému jazyku. Tu a tam sice zaslechnou i H, ale učí se mu hlavně ve škole. Děti tak zvládnou L do takové míry, jaké v H takřka nikdy nedosáhnou. Znalost gramatické struktury L získávají bez studia gramatických pojmů, kdežto gramatiku H studují prostřednictvím pravidel a norem, které musejí napodobovat. Je nepravděpodobné, že by mohlo dojít k plnému užívání H bez radikální změny naznačeného schématu jazykové akvizice (např. aniž budou dospělí mluvčí chtít mluvit se svými dětmi v H).

Pohled na studované 4 diglosní páry F-ovi ukazuje, že existuje bohatá tradice studia H formy jazyka: jsou gramatiky, slovníky, pojednání o výslovnosti, stylu etc. a je ustanovená norma pravopisná, výslovnostní, gramatická a slovníková, které dovolují jen omezenou variantnost. Naopak deskriptivní a normativní studie L podoby buď vůbec neexistují, anebo jsou poměrně nedávné a

nečetné, vykonané poprvé nebo hlavně učenci zvenčí dané jazykové komunity a psané v cizích jazycích, není v nich ustaven pravopis a mají bohatou variantnost ve výslovnosti, gramatice a slovníku.

Třebaže každá diglosní situace je do jisté míry sui generis, přece jen existují některé fakty obecnější povahy, které danou skutečnost zprůhledňují: útvary zosobňující ona čtyři H se realizují jako spisovné, tedy komunikačně omnifunkční, kdežto jejich protějšky L-ové jako útvary (v době Fergusonova výzkumu) substandardní, komunikativně neomnifunkční. Pokud jde o sám standardizační proces, ten je ovšem v jednotlivých případech podle zúčastněného komplexu vývojových faktorů nutně vždy nějak osobitý. (Např. v r. 1975 se standardizovalo a stalo se – proti očekávání Fergusona – komunikativně omnifunkčním novořecké L – dhimotiki). AVk.

Stabilita diglosie je podle Fergusona – prý proti očekávání – značná. Diglosie podle něho trvá obvykle (? AVk) alespoň několik století a někdy i přes 1000 let. Komunikativní tenze, vznikající v diglosní situaci jako důsledek rozdílů mezi H a L, se může překonávat užíváním relativně nekodifikovaných, neustálených, přechodových (tedy substandardních, AVk) forem jazyka (srov. řecké *miktí*, arabské *al-lugah al-wusta*, haitské *créole de salon*) a opakovaným vypůjčováním lexikálních jednotek z H do L.

Nakonec porovnává celkovou hláskoslovnou, mluvnickou a lexikální výstavbu zkoumaných párových (tj. H-ových a L-ových) typů idiomů v diglosní situaci.

Jedním z nejvýraznějších rozdílů mezi H a L ve vybraných jazycích je *gramatická stavba*: H má gramatické kategorie, které nejsou v L, a má flektivní systém jmen a sloves, který je velmi redukovaný nebo vůbec neexistující v L.

Např. klasická arabština má u jmen tři pády, vyjadřované koncovkami X kolokviální dialekty nemají pády vůbec; spis. němčina má u jména čtyři pády a u slovesa dvojí neopisný oznamovací čas X švýcarská němčina má tři pády a pouze jeden jednoduchý indikativ. *Katharévusa* má čtyři pády X *dhimotikí* tři. (Je tedy balkánský jazykový svaz – alespoň v tomto jevu – mladší nežli katharevusa. AVk.) Francouzština má u jména rod a číslo, kreolština ani jedno ani druhé. (Obdobně v češtině: spis. jazyk má dva přechodníky, přítomný a minulý, jeho substandardy pouze jeden, přítomný. AVk.)

V *slovníku* se Fergusonovi jeví jako nápadný rys diglosie přítomnost mnoha spárovaných (= 1H // 1L), komunikativně vcelku ekvivalentních jednotek, označujících velmi běžné a v H i L často užívané pojmy, přičemž užití jedné nebo druhé okamžitě charakterizuje danou promluvu jako H-ovou nebo L-ovou.

Např. v nové řečtině H-ové slovo pro „víno„ je *ínos,* L-ové slovo je *krasí*. Na jídelním lístku bude napsáno *ínos*, avšak host požádá vrchního o *krasí.*

V *hláskosloví* je generalizace vzájemného strukturního vztahu mezi párovými H a L pro rozličnost jednotlivých diglosních situací nesnadná (F), ne-li spíše nemožná (AVk). Pozorovaná čtveřice diglosních párů Fergusonovi ukazuje, že souvztažné fonologické systémy H a L si mohou být velmi blízké (Ř), mírně rozdílné (F v Haiti, Ar), ale i velice rozdílné (N ve Švýcarsku). Autor se přesto domnívá, že hláskový systém H a hláskový systém L vytvářejí jedinou

fonologickou strukturu, ve které L představuje systém základní, H-ové odchylky pak subsystém nebo parasystém, v mluveném projevu nahrazovaný paralelními fonémy L-ovými. Nakonec Ferguson ukazuje, (1) že se diglosie liší od běžné situace „spisovný jazyk s dialekty" v tom, že žádná složka jazykové komunity v diglosii pravidelně neužívá H jako běžného prostředku obyčejné konverzace. Zdá se, dodává, že diglosie je přijata a není považována komunitou, ve které je živá, za „problém", dokud se v komunitě neobjeví nějaké vývojové trendy. Když se objeví, vedoucí představitelé komunity začnou prý volat po unifikaci jazyka a adopci H, L nebo „smíšeného" H/L jako jazyka spisovného.

3. Nabízí se otázka oprávněnosti termínu *diglosie*, zda jím totiž uživatel pouze výrazově dubluje slovo „bilingvismus" v jedné z jeho četných funkčních realizací (např. b. stylistický), anebo jím vyjadřuje pojem jiný, svéprávný, třebaže bilingvismu v některém jeho významu velmi blízký.

Např. Martinet (1960) se chová k novému termínu zdrženlivě: „Myšlenka, že bilingvismus implikuje dva jazyky statutárně identické, je tak rozšířena a tak pevně zakotvena, že pro označení situace, ve které společnost užívá podle okolností idiomu jednoho, domáčtějšího a méně prestižního, nebo druhého, učenějšího a strojenějšího, lingvisté navrhli termín 'diglossie'. Bilingvismus by byl jen individuální, kdežto diglosie by byla věcí celé komunity. (? AVk). Nicméně existuje tolik rozličných možností symbiózy mezi oběma idiomy, že je možno dát přednost zachovávání termínu *bilingvismus*, který je všechny pokrývá" (149).[3]

Zdrženlivost projevuje i Fishman (1965): mluví o termínu diglosie nebo též societní bilingvismus, rozuměje jím funkční specializaci jazyků v bilingvním užívání. Vyskytuje se, jak autor říká, při situačně podmíněném tautoenunciačním střídání jazykového kódu, tzv. language code switching (LCSw).

Macnamara přejímá názor Fergusonův. Ukazuje, že termín diglosie již zobecněl a vztahuje se na situace, ve kterých se vysoké/standardní (spisovné?, AVk) podoby jazyka užívá jako prostředku formálnější komunikace.

To je však běžná situace, známá nejen z české jazykové scény, že mluvčí spisovným jazykem a pocházející z venkovského dialektického prostředí bývá – ve smyslu Fergusonovy H – L teorie – pasívně diglosní. S aktivní diglosií je tam potíž v tom, že se takový mluvčí musí do konverzace v mateřském „čistém„ dialektu, tj. L, spíše nutit: jsou některé rysy spisovného jazyka, tj. H, s velikou mírou maintenance, které se mísí s prvky užívané podoby L-ové. Potvrzuje to vlastní autorova zkušenost z rodného moravského Valašska. AVk.

The Compact Oxford English Dictionary (1993): **diglossia** (dai´glosia). *Philol.* [mod.L., ad. F. *diglossie*, f. Gr. δίγλωσσος bilingual + *-ia*.] (433.655); vychází sice z Fergusona (jeho myšlenku o H – L omylem připisuje spíše Martinetovi, který ji ve svých cit. *Elements* anonymizoval), avšak připomíná i pozdější

[3] Vynechání posledních dvou větných celků v citaci autorů Beziers – van Overbeke na s. 57–58, z níž jsem vycházel (místo citace nekrácené na s. 119), mi zkreslilo názor Martinetův; opravuji zde proto svůj údaj o Martinetovi v práci z r. 1979, s. 25.

názory jiných anglicky píšících autorů (škoda, že v několika případech neuvádí autora citovaného názoru), např. *Amer. Speech* 1968/XLIII: Možnost individua být zároveň diglosní i bilingvní není vyloučena (130); Spencer, *Eng. Lang. W. Afr.* 1971: 23: O velké části oblasti se domníváme, že v ní nikdy neexistovala diglosní situace s varietami Krio a Pidgin stojících (= jako L, AVk) v opozici proti angličtině učebny a psaného slova; *Florida Fl. Reporter* 1974/XIII. 32/3: Rodilí mluvčí nespisovné angličtiny, kteří nabyli spisovnosti, vytvářejí typický komplex diglosních jazykových návyků; J. Sledd, *Eng. World-Wide* 1982/III. 11. 246: Zatím co mnozí popularizující lingvisté hlásají, že černošská angličtina není statutárně nižší, jednají, jako by nižší byla – a začínají se zaručovat, že jako nižší jazyk diglosní situace takovým i zůstane. Také **di´glossic** adj., diglosní, týkající se diglosie nebo mající diglosní rysy, schopný užívat dvou variet nějakého jazyka.

Slovník Zingarelliho *Vocabolario della lingua italiana* (1996): **diglossia** [fr. *diglossie*, z řec. δίγλωσσος 'bilingue', složeno z δι- 'dva-' a γλώσσα 'jazyk']: 1. Zvláštní forma bilingvismu, ve které jeden z daných dvou jazyků představuje nižší sociální a politické podmínky / (*šíře*) Bilingvismus. 2. Schopnost individua užívat také jiného nežli mateřského jazyka.

4. Výše (s. 3) jsme uvedli, že Ferguson se ve své citované práci věnované diglosii omezuje na analýzu koexistujících jazykových útvarů tautolingvních a dospívá ke své H – L teorii (327), vědomě ponechávaje stranou zkoumání koexistence dvou strukturně vzájemně rozdílných idiomů heterolingvních, analogické situace, ve které se v rámci celé jazykové komunity užívá vedle sebe dvou samostatných – příbuzných nebo nepříbuzných – jazyků. Sám se zde zabývám otázkami bilingvismu a diglosie v celé šíři komunikačního spektra, tj. koexistencí jazykových struktur tautolingvních i heterolingvních. Pojem **bilingvismus** (resp. plurilingvismus nebo multilingvismus) jsem dosud (např. Vašek 1979) chápal jako *schopnost jedince nebo kolektivu střídavě komunikovat ve dvou nebo více komunikativně* ***izofunkčních*** (tj. navzájem zastupitelných) *jazykových strukturách*, **diglosii** pak jako *schopnost jedince nebo kolektivu střídavě komunikovat ve dvou nebo více jazykových strukturách* ***heterofunkčních*** (tj. navzájem komplementárních).

Je to ovšem abstrakce, jev roviny langue. Ke svému ideálnímu naplnění by předpokládal 1) zhruba stejnou míru výchozí kommunikační potence obou koexistujících kontaktových idiomů a 2) zhruba stejný stupeň znalosti těchto idiomů mluvčím(i). Veliká bohatost proměnných v jednotlivých komunikačných aktech však formulaci našeho tvrzení značně relativizuje (vždyť každý komunikační akt je do jisté míry sui generis) a jen podtrhuje abstraktní povahu obou studovaných pojmů. Jinak je tomu ovšem u jejich *parolových* protějšků – sit venia verbo – bilingvního a diglosního chování, projevu.

Nabízí se tak jako pravděpodobná skutečnost, že v *prvním* případě – u bilingvismu – půjde o koexistenci útvarů/idiomů statutárně shodných, ekvivalent-

ních, ať již svéprávných, anebo nesvéprávných, tedy jazyka komunikativně omnifunkčního, spisovného, anebo útvarů komunikativně neomnifunkčních, dialektů, resp. substandardů, v případě *druhém* – u diglosie – o koexistenci útvarů/idiomů statutárně navzájem rozdílných, totiž jazyka statutárně svéprávného, komunikativně omnifunkčního, spisovného, a útvaru/idiomu statutárně nesvéprávného, komunikativně neomnifunkčního, dialektu/substandardu.

Pozornosti nepochybně zasluhuje i odpověď na otázku, jak fungují (zda a nakolik platí) případy (a), bilingvismu, a případy (b), diglosie, v situaci *tautolingvní*, za které dochází ke koexistenci a komunikativnímu střídání útvarů v rámci téhož jazyka, a jak v situaci *heterolingvní*, za níž u mluvčího/kolektivu koexistují a v komunikaci se střídají útvary jazyků různých.

Ze zkušenosti víme, že jazyková duplicita/pluralita představovaná útvary navzájem **heterolingvními** zná pouze koexistenci útvarů statutárně shodných. Překážka tohoto tvrzení tkvící v tom, že by danou různojazyčnou dvojici/množinu mluvčím(i) užívaných idiomů v kontaktu mohly představovat též struktury svým vznikem zjevně statutárně nestejné (jako by byl např. nějaký vyšší svéprávný útvar místního jazyka úředního styku, v USA americké angličtiny, s nímž by koexistovala jinojazyčná forma nějakého izolovaného jazyka místní etnické minority, v USA tak např. americké češtiny jako jazyka druhého), je pouze zdánlivá. Ať již při daném akulturačním procesu, který přivodil zrod tohoto druhého jazyka jako jazyka izolovaného, byl jeho východiskem bázový jazyk spisovný, anebo kterýkoli jeho substandard, ve všech případech jde nyní – ze subjektivního hlediska mluvčího dané etnické minority, pro kterého je tento izolovaný jazyk jazykem prvním, mateřským (nikoli z objektivního hlediska jeho komunikativní potence, viz dále) – o bilingvní koexistenci útvarů statutárně svéprávných, pokud je arci minoritní mluvčí schopen v daném izolovaném idiomu plně aktivně komunikovat: izolovaný idiom je pro své mluvčí v nových životních podmínkách vždy útvarem statutárně vzorovým, standardním, byť i ve staré vlasti byl třeba útvarem dialektickým, resp. substandardním. (Setkal jsem se však i s americkou češtinou jako jazykem naučeným, dalším, a to u římskokatolického kněze, rodilého Američana neslovanského původu. Jeho česká kázání v New Yorku byla pronášena v podstatě evropskou spisovnou češtinou – s některými lexikálními přejímkami místní izolované češtiny. Vzájemný vztah jeho rodné americké angličtiny k naučenému českému jazyku by se dal rovněž označit jako bilingvní koexistence útvarů statutárně svéprávných am. angličtina : izolovaná am. čeština, AmA : IAmČ.) Podobně tomu bylo při mém lingvistickém zkoumání mluvčích izolované češtiny (i dalších místních izolovaných jazyků, např. maďarštiny, němčiny, slovenštiny, srbštiny, v rumunském Banátě a jeho česko-maďarsko-německo-slovensko-srbském multilingvismu ve vztahu k místnímu jazyku úředního styku – rumunštině, třebaže v obou teritoriálních oblastech (v USA i Rumunsku) jde o izolované jazyky minoritní komunikativně neomnifunkční. (Srov. A. Vašek, „K vzájemným vztahům slovanských a neslovanských jazyků

v rumunském Banátě. Na základě analýzy jazyka moravského osídlení v RSR", *Československé přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze*, Praha 1968, 165–169, "Some Remarks on Sociolinguistics in Monolingualism and Plurilingualism". *Giornate internazionali di Sociolinguistica, Roma 15–17 settembre 1969*, Řím 1969, 871–879, "On the Problem of the Isolated Language". *Folia Linguistica. ASLE*, IX, 1–4, Haag, 1976, 85–124, etc.) Vztah statutární rovnosti v zásadě platí v banátském multilingvismu i mezi místními nerumunskými idiomy.

Podobně bylo-li znalosti druhého jazyka nabyto studiem, šlo pravidlem o studium jazyka standardního, spisovného, a ten, kdo se druhému jazyku takto naučil, komunikoval ve svém prvním jazyce rovněž v některém z jeho statutárně vyšších útvarů. Šlo tak tedy rovněž o heterolingvní kontakt útvarů statutárně ekvivalentních. Obdobně tomu bylo, šlo-li o získávání znalosti cizího jazyka v průběhu manuálního pracovního procesu (srov. např. případ východomoravských ovčáků R. Majera a O. Holčáka, působících za II. světové války v ovčírnách v Německu; ti získávali znalost jazyka statutárně nižšího a se svou substandardní češtinou opět statutárně ekvivalentního a komunikativně izofunkčního, totiž neomnifunkčního). Tato ekvivalence je ovšem v obou zmíněných typech případů sociolingvisticky lehce pochopitelná: životní situace mluvčích učících se druhému/dalšímu jazyku byla stejná, ať již mluvili jazykem A, anebo jazykem získaným, B.

Poznámka. Potenciální překážka jednoznačnosti výše uvedeného tvrzení, že jazyková duplicita/pluralita představovaná útvary heterolingvními zná jen koexistenci útvarů statutárně shodných, může být také extralingvního charakteru. Jde zde o známou potíž se strukturním hodnocením idiomu jako jazyka, nebo dialektu. Zde nerozhodují pouze ukazatele lingvistické: ty představují pouze jednu, třebaže významnou složku tohoto hodnocení. Srov. např. jazykovou situaci dnešního Skotska, poskytující názorný příklad značně komplikované bilingvní, plurilingvní, resp. i diglosní situace: Scottish (Doric), Gaelic, English.

a) Není vždy jednoduché posoudit vzájemný vztah u týchž mluvčích koexistující místní dvojice *skotština*//*galština* (Sc//Gae), i když v prvním případě jde o idiom germánský, v druhém keltský. Tento pár je nepochybně třeba hodnotit jako případ bilingvismu, ovšem nejednou již přecházejícího v diglosii: vedle místní starobylé Gaelic, která jen nerada opouští pozici komunikačního prostředku omnifunkčního a jejíž zachování je podporováno, jak jsem měl příležitost pozorovat v r. 1993, jak ze strany části (jak veliké?) mluvčích samých, tak jazykovými kurzy britské televize, nabývá stále více na významu šířící se idiom skotština, která prožívá - za intenzívní podpory svých univerzitních zastánců – teoretiků i části (jak veliké?) literárních tvůrců a tisku svou renesanci; dlužno ovšem dodat, že vedle nich obou ve Skotsku v té či oné míře nutně existuje i státní jazyk Velké Britanie, a také v současnosti po bok domácích národních jazyků ponenáhlu nastupující druhý jazykově komunikační prostředek celosvětový – angličtina. U dvojice Sc//Gae jde tak spíše o směr vývoje, než o jeho rezultát, tedy o proces postupného přechodu od aktuálního heterolingvního bilingvismu v monolingvní hybridní diglosii (viz dále), vymezující idiomu Gae spíše oblast komunikace domácké, neoficiální, v nový Sc monolingvismus, přesněji řečeno ve vítěznou (bilingvní?, diglosní?) dvojici Sc//E, resp. E//Sc.

b) Na (řidší) dvojici *angličtina*//*galština* (E//Gae) lze pozorovat, že angličtina zde bývá často jazykem prvním, neboť jejím nositelem je anglický přistěhovalec, který se galštině naučil (nebo se jí učí); v přítomné době jde o případ hybridní diglosie s poměrem komponentů jazyk omnifunkč-

ní//jazyk neomnifunkční a s Gae realizujícímu se stále víc jako dorozumívací jazykový prostředek komunikace neformální, domácké a o přechod v nový anglický monolingvismus. (Viz sub a).

c) Největší problém zde ovšem představuje koexistence dvojice *angličtina//skotština* (E//Sc). Jsou-li mluvčími přistěhovalí Angličané, běží u nich o vztah komunikativně omnifunkční angličtiny a neomnifunkční skotštiny, a při jejich obvyklém pojímání skotštiny jako dialektu či substandardu angličtiny jde tak u nich o tautolingvní diglosii, a pokud skotštinu přece někteří mluvčí považují za samostatný, svéprávný národní jazyk, byť i s angličtinou velmi blízce příbuzný, běží u nich pak o hybridní diglosii. Jde-li naopak o rodilé Skoty, ať dospělé, anebo školáky, pro ty jde o komunikativně omnifunkční skotštinu, existující u mluvčích vedle studovaného či jinak, třeba mimoděk, z tisku, rozhlasu, televize získávaného jiného idiomu jako jejich druhého jazyka, i když jazyka – přinejmenším rovněž – úředního styku a oficiální komunikace, a jde tedy o bilingvismus, třebaže v naznačeném smyslu odlišné povahy, zdůrazňující spíše výlučnost získávaného druhého jazyka. Není bez zajímavosti, že při školním vzdělávání dětí základní školy pro angličtinu jako vyučovací jazyk ve značné míře plédují u svých dětí rodilí Skotové, chtějící své děti do budoucna zajistit sociálně, skotský jazyk pak svým dětem zdůrazňují přistěhovalí Angličané, aby je do budoucna sociálně začlenili do celkového občanského klimatu skotské země. Ani Skotové sami nejsou však vždy v hodnocení skotštiny jako svého vlastního idiomu a jejího vztahu k angličtině stejného názoru. A opět jiná jazyková situace může být ve Skotsku u naturalizovaných přistěhovalých Velšanů, a opět odlišná může být u nebritských jinojazyčných cizinců… Pohled na skotskou jazykovou scénu výmluvně ukazuje, že pouhé odhadování bilingvních nebo diglosních jazykových situací může být ošidné, nespočívá-li na řádně vykonaném vědeckém výzkumu.

Skutečnost, že jazyková duplicita/pluralita představovaná útvary navzájem heterolingvními zná pouze koexistenci útvarů statutárně shodných, je dána subjektivním hodnocením mluvčího. Je to jakýsi statizující, horizontální řez, zobrazující mluvčímu stav přítomného okamžiku ve vertikálním toku historického vývoje. Jinak je tomu s faktem úrovně kvality komunikativní funkce studovaných koexistujících útvarů. Ta je zde ovšem dána objektivně; pokrývá jednak koexistenci útvarů komunikativně shodných, jednak komunikativně rozdílných.

Z teorie izolovaného jazyka je známo, že jeho povaha i vnější podoba jako *jazyka etnické minority* vývojově obvykle závisí na komunikativně dominantním místním jazyce úředního styku. Ten může – podle daných okolností (= zúčastněného komplexu extralingvních, intralingvních a interlingvních faktorů vývoje jazyka, např. podle vzájemného číselného poměru obojího etnika, obojích mluvčích, podle míry kompaktnosti jinojazyčného, minoritního osídlení, podle vzájemné souvztažnosti jazyka úředního styku a jazyka izolovaného, podle vztahu domácího lidu, LB, k jinojazyčným osadníkům, LA) různě intenzívně – působit postupné funkční a následně i výrazové oslabování koexistujícího izolovaného jazyka/jazyků postupujícím vlastním přejímáním jeho/jejich dorozumívacích úkolů, a tedy snižovat jeho komunikativní valenci. (Tak např. někdejší česko-maďarsko-německo-rumunsko-srbský pentalingvismus v obci Clopodia v rumunském Banátě pod tlakem místního jazyka úředního styku – rumunštiny silně ustupuje pro klesající znalost všech izolovaných idiomů tamním obyvatelstvem; srov. cit. Vašek, 1968). Vztah izolovaného jazyka/jazyků etnické minority/etnických minorit k místnímu jazyku úředního styku se tak výrazně mění, obojí idiomy nabývají povahy struktur vzájemně víc a více heterofunkčních, komunika-

tivně navzájem komplementárních a někdejší výchozí bilingvní vztah mezi těmito spárovanými heterolingvními strukturami se pak podobá vztahu dialektů ke svému spisovnému jazyku (tedy *tautolingvnímu* vztahu povahy *diglosní;* viz i Doroszewski, 1938, Vašek, 1976). S postupným výrazovým oslabováním izolovaného idiomu dochází k jeho postupujícímu přeměňování na útvar víc a více komunikativně kusý, pouhý adstrát, houstnou případy tautoenunciačního switchování minoritních mluvčích od onoho adstrátu k místnímu jazyku úředního styku, až nakonec se adstrát mění na přežívající rozptýlené lexikálie někdejšího izolovaného jazyka v majoritním domácím jazyce úředního styku. Dovršuje se tak proces jazykové akulturace a zároveň přeměna někdejších (monolingvních) jinojazyčných přistěhovalců (LA) v mluvčí hybridně diglosní (LAb), bilingvních (LAB), nově hybridně diglosní (LaB), až nakonec v nově monolingvní, jazykově asimilované členy domácího národního celku (LB). (Srov. Vašek, 1976.) Třeba mít na paměti, že jakkoli k naznačenému sestupnému směru vývoje izolovaného jazyka etnické minority opravdu dochází a s jeho měnícím se funkčním i výrazovým (výrazových prostředků se týkajícím) vztahem ke koexistujícímu místnímu jazyku úředního styku proces postupného přechodu bilingvismu v nový monolingvismus opravdu probíhá, nejsou jednotlivé etapy tohoto procesu vždy jednoznačně postižitelné a navzájem zřetelně vymezitelné.

U izolovaného jazyka majoritního, komunikativně (téměř) *omnifunkčního* jde pak po dobu trvání této jeho povahy (tj. nežli začne v nových životních podmínkách nabývat charakteru samostatného národního jazyka, nebo nežli začne upadat a nabývat charakteru idiomu neomnifunkčního, menšinového, se sestupným trendem vývojovým a postupným směřováním v nový monolingvismus) převážně o bilingvní vztah k danému koexistujícímu jazyku úředního styku, pokud tomu arci nebrání existující komplex extralingvních, intralingvních a interlingvních vývojových faktorů.

Tento komplex je vždy rozhodující, třebaže valence jeho jednotlivých faktorů je případ od případu potenciálně různá. To se projevuje zvláště v případě, kdy daný izolovaný idiom je minoritní, ovšem na straně druhé má funkci jazyka celostátního, zde aktuálně užívaného mimo své vlastní národní teritorium. Třebaže komplex vývojových faktorů působí i na takový izolovaný idiom, na první plán vystupuje zřetelně jednak extralingvní faktor jazykové politiky daného státu, jednak přijímání tohoto izolovaného jazyka příslušníky místního národa či národnosti.

Tak podle ústní informace jednoho amerického badatele univerzity v Lawrence, Kansas, kterou mi sdělil při příležitosti mé tamní přednášky o slovansko-rumunských jazykových kontaktech (Slavic-Romance Linguistic Contacts) v r. 1971, vnitřní odpor amerických Indiánů vůči Španělům byl tak silný, že přivedl k absolutnímu negování a neužívání španělštiny, což prý mělo za následek, že nevznikla žádná podoba kolektivního indiánsko-španělského bilingvismu.

K takto vymezenému bilingvismu mluvčího je třeba přiřadit i schopnost komunikování mezi koexistujícími jinojazyčnými útvary izolovanými (srov. např. zmíněnou jazykovou situaci českého osadníka v multilingvním rumunském Banátě). Přitom nestejná míra ovládání dalších izolovaných heterolingvních idiomů, resp. snížená míra znalosti některého z nich vícejazyčným mluvčím není

relevantní pro četnost jeho bilingvnosti (pokud arci v daném dalším izolovaném idiomu může ještě plně komunikovat; viz také výše). Komunikační nouzi, např. náhodný výpadek výrazu v aktuálně užívaném izolovaném idiomu A mluvčí řeší aplikací funkčně ekvivalentního prvku/výrazu z některého z dalších svých ovládaných (tedy koexistujících, kontaktových) idiomů B, C … (především ovšem zpravidla aplikací funkčně ekvivalentního jazykového prvku/výrazu koexistujícího místního jazyka úředního styku, který v dané vícejazyčné situaci bývá komunikativně dominantní), aniž přitom nutně dochází ke switchování a tautoenunciačnímu přechodu v onen nový idiom B, C … Ukazuje se tak, že *schopnost jedince nebo kolektivu střídavě komunikovat ve dvou nebo více komunikativně izofunkčních, ekvivalentních (tj. navzájem zastupitelných) jazykových strukturách (útvarech, idiomech) různojazyčných,* ***heterolingvních****, tj. realizovaných ve dvou nebo více samostatných jazycích, budeme právem označovat* ***bilingvismus*** *(nebo plurilingvismus či multilingvismus)*. Podíváme-li se na případy druhé skupiny, na případy schopnosti jedince nebo kolektivu střídavě komunikovat dvěma nebo více různými jazykovými strukturami (útvary, idiomy) těžejazyčnými, **tautolingvními**, vidíme, že je zde proti popsané komunikaci struktur heterolingvních situace pestřejší.

a) Jde-li o schopnost střídavého komunikování různými statutárně ekvivalentními jazykovými strukturami *izofunkčními*, tj. navzájem zastupitelnými, např. dvěma dialekty/substandardy téhož jazyka, vidíme, že ty nám platnost vyslovených pouček o skupině předešlé, heterolingvní, nenarušují, ba můžeme je zde vlastně pominout: každý mluvčí takových komunikativně izofunkčních případů je do té či oné míry pasívně znalý partnerova idiomu (tj. mluvčí idiomu A a mluvčí idiomu B si navzájem rozumějí, mluví-li každý z nich idiomem vlastním) a aktivní užívání jiného nežli vlastního idiomu se téměř nerealizuje, neboť pro vzájemné dorozumění osob komunikujících v různých izofunkčních strukturních útvarech téhož jazyka nebývá nutné, a tedy ani sama schopnost *aktivně* se v těchto útvarech vyjadřovat jinou (cizí) jazykovou strukturou není nutná. Mluvčí zůstávají monostrukturní, třebaže se strukturou tak či onak postupně pozměňovanou přejímkami z idiomu kontaktového: jejich potenciální bistrukturnost se nerealizuje, nerozvíjí, zakrňuje. Jiné to obvykle není ani na hranicích různých teritoriálních dialektů, ba ani v případě tautolingvních kolonizací. (Potvrzuje to jak autorův vlastní výzkum, tak i zjištění diplomových prací jeho vysokoškolských diplomandů. Srov. např. Soňa Junková, *Hláskosloví a morfologie valašského idiolektu v západohanáckém Rozstání*, Brno, PedF/MU, 1986; Miroslava Hermanová, *Západohanácký idiolekt ve valašském Zlíně*, Brno, PedF/MU, 1993.)

b) Naproti tomu schopnost střídavě komunikovat ve dvou nebo více koexistujících těžejazyčných, tautolingvních strukturách (útvarech, idiomech) *heterofunčních*, tj. komunikativně komplementárních (ať již jde rovněž o idiomy statutárně rozdílné, srov. klasický případ spisovný jazyk – dialekt/substandard, anebo

o idiomy statutárně shodné, např. dvě spisovné podoby téhož jazyka, viz dnešní Řecko, apod.), náležejících do množiny idiomů téhož jazyka, bychom pak mohli označovat pojmenováním *diglosie*.

c) Konečně schopnost střídavě komunikovat ve dvou nebo více koexistujících těžejazyčných, tautolingvních strukturách (útvarech, idiomech) *heterofunkčních*, tj. komunikativně komplementárních (ať již statutárně rozdílných, anebo shodných), náležejících dnes svou komunikativní valencí do množiny idiomů téhož jazyka, avšak historicky pocházejících z jazyků navzájem různých, můžeme označovat jako *diglosie hybridní*.

5. Soudíme, že rozhodující dělící čára mezi bilingvismem a diglosií vede po hranici struktury (útvary, idiomy) heterolingvní X struktury (útvary, idiomy) tautolingvní.

B i l i n g v i s m u s je dán kontaktovou dvojicí struktur heterolingvních, komunikativně ekvivalentních a navzájem zastupitelných. Je to schopnost jedince nebo kolektivu střídavě se dorozumívat ve dvou nebo více různých, komunikativně izofunkčních a navzájem zastupitelných samostatných jazycích. Sdělovaná skutečnost jako celek může být přitom střídavě vyjadřována dvěma (nebo více) jazykovými strukturami. D i g l o s i i naproti tomu představuje kontaktová dvojice struktur navzájem tautolingvních, heterofunkčních, v komunikaci navzájem komplementárních. Je to schopnost jedince nebo kolektivu střídavě se dorozumívat ve dvou nebo více komunikativně heterofunkčních a navzájem komplementárních jazykových strukturách (útvarech, idiomech), vytvářejících dohromady jeden komunikační jazykový celek. Sdělovaná skutečnost je tak vyjadřována pouze jediným komunikačním jazykovým celkem (třebaže materiálně složeným ze dvou nebo více komponentů), tedy pouze jedenkrát. Tyto komponenty mohou být také od původu navzájem heterolingvní, v synchronní komunikaci ovšem navzájem komplementární, vytvářející jediný komunikační jazykový celek. Sdělovaná skutečnost je tak vyjadřována rovněž pouze jediným komunikačním jazykovým celkem, byť i historicky, od původu různojazyčným, heterolingvním. Vzniká takto d i g l o s i e h y b r i d n í. Historizující označení této situace a jí podobných „bilingvismus diglosního charakteru" považuji za nepřesné a nesprávné, neboť nedostatečně reflektující jazykový dnešek. Rozhodující zde vždy musí být fakt, zda nazíranou skutečnost vyjadřujeme j e d e n k r á t (ať je náš vyjadřovací aparát systémově jednolitý, anebo historicky složený ze dvou či více komponentů), anebo v í c e k r á t (tj. našich vyjadřovacích aparátů jako celků je více než jeden).

Dvojice útvarů těžejazyčných, tautolingvních, komunikativně izofunkčních a navzájem zastupitelných, tj. vytvářejících dva komunikativně ekvivalentní jazykové celky, takové, které by sdělovanou skutečnost vyjadřovaly dvakrát, tedy bilingvně, pro nepotřebnost v komunikační praxi vlastně neexistují. Jejich mluvčí si i bez měnění jazykového kódu (switchování) sdostatek rozumějí. Viz výše.

Pomocí našeho přístupu můžeme dát odpověď i na různé nabízející se soumezné dotazy stran dichotomie bilingvismus × diglosie. Např. zaujetí nepochybně kladného stanoviska k výše cit. tvrzení *Amer. Speech* (srov výše s. 7), že týž mluvčí může být zároveň bilingvní i diglosní. Tento případ může být dán rozdílným hodnocením nazírané jazykové situace. Např. hodnotíme-li skotštinu (LA) jako samostatný jazyk, její vztah k místní angličtině (LB) představuje bilingvismus (LA : LB), považujeme-li ji však za dialekt angličtiny, potom jejich vzájemný kontakt hodnotíme nutně jako diglosii (La : LB).

Naše chápání souvztažnosti bilingvismu a diglosie nám také ukazuje, že ***oba*** *tyto pojmy jsou samostatné, svéprávné, a třebaže historicky spjaté, synchronně jsou navzájem nezávislé a pro jazykovědu* ***oba*** *potřebné.* Pro jejich správné postižení v konkrétní situaci je ovšem řádný jazykový výzkum dané jazykové scény nezbytný.

Literatura

ARSENIAN, S. (1937): *Bilingualism and Mental Development. A study of the intelligence and the social background of bilingual children in New York City*, New York 1937.

ATHANASSIADES, G. (1940): *Le bilinguisme dans les écoles grecque. Etude expérimentale*, Genève.

BEZIERS, M. – van OVERBEKE, M. (1968): *Le Bilinguisme. Essai de définition et guide bibliographique*. Cahiers de l'Institut des languages vivantes 13, Louvain.

DOROSZEWSKI, W. (1938): *Język Polski w Stanach Zjednoczonych A. P.* Warszava.

FERGUSON, Ch. A. (1959): "Diglossia", *Word* 15: 325–340.

FISHMAN, J. A. (1965): "Who Speaks What Language to Whom and When", *Linguistique* 2: 67–88.

GROOTAERS, L. (1948): "Tweetaligheid", in: *Album Frank Bauer, I,* Antwerpen.

MACKAY, W. F. et alii (1967): International Unesco Seminar "The Description and Measurement of Bilingualism", Moncton.

MACNAMARA, J. (1967): "The bilingual's linguistic performance. A psychological overview. Problems of bilingualism", q. v., in: *Journal of communication* 15: 58–77.

MARTINET, A. (1960): *Eléments de Linguistique Générale*, Paris.

OKSAAR, E. (1972): "Bilingualism". In: *Current Trends in Linguistics, Vol. 9, Linguistics in Western Europe*, The Hague/Paris (477–511).

RONJAT, J. (1913): *Le développement du langage observé chez un enfant bilingue*, Paris.

SCHUCHARDT, H. (1884): *Slawo-deutsches und Slawo-italienisches*, Graz.

The Compact Oxford English Dictionary (Second Edition) (1993). Ed. J. A. Simpson & E. S. C. Weiner. New York (433.655).

VAŠEK, A. (1976): "On the Problem of the Isolated Language". In: *Folia Linguistica, ASLE* IX/1–4: 85–124. Haag.

VAŠEK, A. (1979): „Bilingvismus, diglosie a jazykové kontakty v Karpatech". In: *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1979, Prace językoznawcze, Z. 61*.

VERGOTE, J. (1933–34, 1934–35): "Het probleem van de koine in het licht der moderne linguistiek", *Philologische Studien* (81–105, 81–107).

ZINGARELLI, N. (1996): *Vocabolario della lingua italiana*. Red. Zanichelli, ed. 12., Miro Dogliotti & Luigi Rosiello (521–522).